

Hak Temelli Sürdürülebilir Gelişme Politikaları: Bir İnsan Hakkı Olarak Güvenli, Temiz, Sağlıklı ve Sürdürülebilir Çevre Hakkı

*

Onur Özkan¹

ORCID: 0000-0001-9533-5097

Öz

Ulusal ve uluslararası alanda adaletsizlik, eşitsizliklerin artması, yoksulluk, açlık ve kötü sağlık koşulları; ekosistemin karşı karşıya kaldığı yıkımla giderek derinleşmektedir. Böyle bir durumda, temel insan haklarının yerine getirilmesi mümkün görünmemektedir. Ekonomik temelli ve doğayı tahrip eden uygulamalar, küresel anlamda toplumsal ve çevresel bir güvenlik tehdidi oluşturmasından kaynaklı, toplumun bir parçası olduğu kadar doğanın da parçası olan insanların haklarını da tehdit etmektedir. İnsan hakları ve çevrenin bütünleşik olarak ele alınması için Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre raportörü John H. Knox tarafından, İnsan Hakları ve Çevre konulu raporlar hazırlanmıştır. Bu raporların konusu temelde insanın, doğanın bir parçası olmasından dolayı güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye erişim hakkının, temel insan haklarının ön koşulu olduğudur. Nihai olarak, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi, 8 Ekim 2021 tarihinde güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkını bir insan hakkı olarak tanımıştır. Bu çalışma ile güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkının tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığı ele alınırken, John H. Knox tarafından tanımlanan on altı ayrı "insan hakları ve çevre çerçeve ilkesi" üzerinden Türkiye'de çevre hakkının uygulamadaki durumunun çeşitli örnekler üzerinden incelenmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: sürdürülebilir gelişme, sürdürülebilir çevre hakkı, hak temelli yaklaşım, çevre politikası

¹ Araştırma Görevlisi, İnönü Üniversitesi, E-mail: onur.ozkan@inonu.edu.tr

Rights Based Sustainable Development Policies: The Right to a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment as a Human Right

*

Onur Özkan²

ORCID: 0000-0001-9533-5097

Abstract

National and international injustice, increasing inequalities, poverty, hunger, poor health conditions; gradually deepen with the destruction that the ecosystem is facing. In such a situation, the fulfillment of human rights does not seem possible. Economic-based and nature-destroying practices threaten the rights of people who are a part of nature as well as society because they pose a global social and environmental security threat. A report on Human Rights and Environment has been prepared by the United Nations Human Rights and Environment rapporteur John H. Knox to address human rights and the environment in an integrated manner. The subject of this report is that the right of access to a safe, clean, healthy, and sustainable environment, as a human right, is intertwined with the environment in which people live since humans are a part of nature. Finally, on 8 October 2021, the United Nations Human Rights Council recognized the right to a clean, healthy and sustainable environment as a human right. The Council declared that having a "safe, clean, healthy and sustainable environment" is a human right and "vital to enjoy all human rights". In this study, while discussing how the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment has emerged historically, it is aimed to examine the situation of the right to environment in practice in Turkey through various examples, based on sixteen different "human rights and environmental framework principles" defined by John H. Knox.

Keywords: *sustainable development, right to sustainable environment, rights-based approach, environmental policy*

² R. A., İnönü University, E-mail: onur.ozkan@inonu.edu.tr

Giriş³

İnsanlığın mevcut kapitalist ekonomik üretim mantığında, çevreyi, ekonomik büyüme için sınırsız bir kaynak olarak tüketme fikri, çevre üzerinde ciddi bir baskı ve tahribat yaratmaktadır. Sınırsız büyüme fikri ve ekonomiyi merkeze alan yaklaşımlar çok sayıda yıkıcı olayı peşi sıra getirmiştir. Doğal kaynakların ve türlerin büyük bir yok oluşa uğraması, iklim değişikliği, küresel sıcaklık artışı, ozon tabakasının incelmeye, asit yağmurları, ormansızlaşma, çölleşme, zehirli atıklar, hava kirliliği ve biyoçeşitlilik kaybı gibi sorunlar, insan müdahalesinin çevresel dengeyi benzeri görülmemiş şekilde sarsmasının sonuçlarıdır. Bu tür çevre sorunlarının yanı sıra ekonomiyi merkeze alarak, çevrenin yanında toplumsal adalet ve iş birliğini de yok sayan politikalar; yerel, ulusal ve uluslararası alanda yoksulluğu, eşitsizliği ve adaletsizliği de derinleştirmektedir. Bu uygulamalar, küresel anlamda toplumsal ve çevresel bir güvenlik tehdidi oluşturarak, toplumun bir parçası olduğu kadar doğanın da parçası olan insanların haklarını tehdit etmektedir.

Ulusal ve uluslararası alanda adaletsizlik, eşitsizliklerin artması, yoksulluk, açlık, kötü sağlık koşulları, ekosistemin karşı karşıya kaldığı yıkımla giderek derinleşmektedir. Kapitalizm ile paralel olarak gelişen sınırsız büyüme anlayışı, 1970'li yıllardan itibaren tartışma konusu olmuş ve sınırlı dünya kaynakları, büyümenin sınırları yaklaşımı ile tartışılmıştır (Meadows, Randers, & Meadows, 2004). Büyümeyle sınırsız olarak gören paradigmanın beraberinde getirdiği çevre krizi, sosyal, siyasal ve ekonomik yönleri de içinde barındıran etik bir sorun doğurmuştur. Bu sorunların çözümü kavuşturulması için yerine getirilmesi gereken hayati unsur, çevresel tahribatın ortaya çıkışındaki ekonomik temelli yaklaşımı değiştirmek üzere ekonomik, sosyal, siyasal ve çevresel anlamda bütünlüklü bir çevre etiği oluşturmaktır. Bütünlüklü bir çevre etiği, çevresel tahribatın oluşturduğu farklı alanlardaki sorunların çözümü için insan hakları temelli bir yaklaşımı gerekli kılmıştır.

İnsanlar ekolojik yıkım ve bozulmanın faali olmakla beraber aynı zamanda nihai olarak bu durumun zarar görenleridir. Hem fail hem mağdur ikileminde ortaya çıkan olgu ise toplumların ve ulusların ayrışmasından kaynaklıdır. Bu ayrışmanın beraberinde getirdiği adaletsiz durum ancak insan hakları temelinde ele alınarak aşılabilir.

³ Bu çalışmayı hazırlama fikri, Ankara Üniversitesi, Kent, Çevre ve Yerel Yönetim Politikaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı'nda Prof. Dr. Nesrin Algan'ın "Sürdürülebilir Gelişme Politikaları Dersi"nde ortaya çıkmıştır. Bu vesile ile kendisine teşekkür ederim.

Sürdürülebilir Gelişmenin Tarihi Seyri

1972 yılında Stockholm’de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı, çevrenin ayrıntılı olarak ele alınmasını sağlayarak, uluslararası alanda çevre hakkının tartışılmasında öncü bir role sahip olmuştur. Stockholm Konferansı’nda henüz çevrenin kalkınma ile birlikte ele alınması çok belirgin olmamasına rağmen, ekonomik ve sosyal kalkınma gerçekleşirken çevrenin mutlaka korunması gerektiğinden söz edilmiştir (UN, 1973). 1982 yılında hazırlanan Dünya Doğa Şartı’nın 4. İlkesinde sürdürülebilir gelişme kavramı henüz ortaya çıkmasa da insanların yararlandığı ekosistemlerin, organizmaların ve çeşitli doğal kaynakların sürdürülebilirliğinden söz edilmiştir (UN, 1982). 1987 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler Çevre ve Gelişme Komisyonu tarafından hazırlanan Ortak Geleceğimiz (Brundtland) Raporu’nda ise ilk kez sürdürülebilir gelişme tanımlanmıştır. 1992 yılında gerçekleşen ve Rio Zirvesi olarak da bilinen Çevre ve Gelişme Konferansı’nın ana konusu yine sürdürülebilir gelişmedir.

Uluslararası düzeyde gerçekleşen konferanslar ile çevre ve ekonomik büyüme arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Yine de, hükümetlerin sürdürülebilir gelişme kavramından sıkça söz etmesine rağmen, uygulamada sürdürülebilir gelişmeye yer vermediği görülmektedir. Çevresel yıkım ve tahribat, neoliberal politikalar etkisinde *yaratıcı bir yok ediş* halini alarak en temel hak olan yaşam hakkını; çevresel bozulma ve sürdürülemez gelişmeyle tehdit etmektedir. Çevreye verilen zarar, yaşam ve sağlık haklarının ve pek çok diğer hakkın kullanılmasına engel olmaktadır. Bu yüzden sosyal dayanışmanın, ekonomik yapabilirliğin ve ekolojik sorumluluğun bir arada işlendiği güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevreden faydalanma hakkı, bir insan hakkı olarak ele alınmalıdır.

İnsan Hakları

İnsan hakları, bu dünyadaki herhangi bir insanın yalnızca insan olması nedeniyle yararlanması gereken haklardır (UN OHCHR, 10 Aralık, 1948). Bu haklar insan onurunun gereği olarak sahip olunan vazgeçilemez ve devredilemez hakların tümüdür. İnsan hakları 17. ve 18. yüzyılda ortaya çıkan birinci kuşak haklar; 19. ve 20. yüzyılda vücut bulan ikinci kuşak haklar ve İkinci Dünya savaşının ardından ortaya çıkan üçüncü kuşak haklar olarak sınıflandırılır (Kaboğlu, 1996). Ancak kuşak sınıflandırması bu hakların önem sırasına göre değil, bir hak olarak ortaya çıkması ve kabul edilmesi anlamında kronolojik bir tanımlamadır.

Birinci kuşak haklar, kişi özgürlüğü ve siyasal hakları içermektedir. Bu haklar, yaşam hakkı ve kişi dokunulmazlığı, kişi özgürlüğü ve kişi güvenliği, düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğü, inanç ve ibadet özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, seçme ve seçilme hakkı, kamu hizmetine girme hakkı gibi hakları içermektedir (Kaboglu, 1996).

Sosyal haklar da denilen ikinci kuşak haklar; çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, parasız öğrenim ve eğitim görme hakkı, sağlık hakkı ve toplumsal olarak ayrıştırılmış kesimlerin korunmasıyla ilgili haklar olarak sıralanabilmektedir .

II. Dünya Savaşı sonrasında bugünün insanı ile birlikte gelecek kuşakların da korunması hedefiyle 1982 yılında Birleşmiş Milletler bünyesinde çevre hakkı, barış hakkı, gelişme hakkı ve insanlığın ortak malvarlığına saygı olarak sıralanabilen haklar ise üçüncü kuşak hakları oluşturmaktadır (Dadak, 2015). Bu hakların konusu evrensel değerler tarafından oluşturulduğu ve devletlerin sınırları ötesinde tüm insanlar arasında ortak bir dayanışmayı ifade ettiği için dayanışma hakkı olarak da ele alınmaktadır. Üçüncü kuşak hakların ortaya çıkışı ve kapsayıcı niteliği gereği vurguladığı dayanışma kavramı; sürdürülebilir gelişmenin sağlanması için ortaya konan üç önemli unsurdan (ekonomik yapabilirlik, ekolojik sorumluluk ve sosyal dayanışma) birisi olan dayanışma fikri ile oldukça örtüşmektedir. Sürdürülebilir gelişmenin hem kuşaklararası hem de uluslar ve toplumlar arası düzeyde sağlanabilmesi için sosyal dayanışmaya büyük önem verilir (Mengi & Algan, 2003). Sürdürülebilir gelişmenin dayanışma kavramına verdiği önem, insan hakları ile, özellikle de dayanışma hakları ile büyük ölçüde eşleşmesi anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda dayanışma haklarının ortak temeli, bugün yaşayan herkesin ve gelecek kuşakların yaşam hakkıdır ve doğası gereği bu haklar, tek tek bireylerin, birey topluluklarının, kamu ve özel kuruluşların, devletlerin ortak çabası ve dayanışması ile anlam kazanmaktadır.

İnsan Hakkı ve Çevre

Çevre hakkının uluslararası düzlemde tanınmasını sağlayan Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra, yine Birleşmiş Milletler öncülüğünde Haziran 1992'de Rio de Janeiro'da toplanan Çevre ve Gelişme Konferansı da çevre kavramının uluslararası belgelerde yer alması açısından bir diğer önemli adımdır. Sürdürülebilir gelişme anlayışının tarihsel olarak gelişmesinde

önemli noktalardan birisi olan, 117 devlet veya hükümet başkanının katılımıyla gerçekleşen zirvede yayımlanan ve sürdürülebilir gelişmenin küresel, ulusal, bölgesel ve yerel düzeydeki uygulamalarına yön veren Rio Bildirgesi'nin 1. ilkesinde (UN, 3-14 Haziran 1992) "*Beşeri varlıklar, sürdürülebilir gelişmeye ilişkin kaygıların merkezinde yer alır. Onlar doğayla uyum içinde sağlıklı ve üretken bir yaşam hakkına sahiptirler.*" ifadesi yer almaktadır. Bu ilkede sözü geçen doğayla uyum içinde, sağlıklı ve üretken bir yaşam hakkı, sürdürülebilir gelişmenin merkezinde yer alan insanlar için tanımlanmış, hak temelli sürdürülebilir gelişme anlayışı temeline dayanır.

Rio Bildirgesi'nin 10. maddesi ise şu şekildedir (UN, 3-14 Haziran 1992):

Çevresel konular her düzeyde ilgililerin katılımını gerektirir. Ulusal düzeyde, bireyler kamu otoritelerinin elinde bulunan, yerleşimlerdeki sağlığa zararlı maddeler ve faaliyetler de dahil olmak üzere, çevre ile ilgili bilgilere erişme ve karar verme süreçlerine katılabilme fırsatlarına sahip bulunmalıdır. Ülkeler geniş bir biçimde bilgi sağlayarak kamu duyarlılığını ve katılımını teşvik etmeli ve kolaylaştırmalıdır. Tashih ve tazmin talebi de dahil olmak üzere adli ve idari işlemlere başvurma hakkı sağlanmalıdır.

Bu madde ile çevre hakkının yerine getirilebilmesi için gerekli olan şeffaflık ve katılımın sağlanması mümkün hale getirilmek istenmiştir.

Yine, Rio Bildirgesi'nin 25. ilkesinde şu ifade edilmektedir (UN, 3-14 Haziran 1992): "*Barış, gelişme ve çevrenin korunması karşılıklı olarak bağımlıdır ve birbirinden ayrılmaz.*". Çevre hakkının diğer insan hakları ile önemli bir ilişkisinin bulunmasından kaynaklı, çevresel tahribat insan haklarını da olumsuz olarak etkiler. Çevre sorunlarının her geçen gün daha da artması, hem şimdiki hem de gelecek nesillerin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamasını sağlamak ancak dayanışma ile yerine getirilebilir. Bu dayanışma ise beraberinde bir barış ortamını gerekli kılar ve destekler. Rio Bildirgesinin 25. ilkesi bu gerekliliği gözler önüne serer.

Bir insan hakkı olarak çevre hakkı, başta yaşam hakkı ve sağlık hakkı olmak üzere insan haklarının ön koşulunu oluşturur. Çevre hakkının öznelini ise şimdiki ve gelecek kuşaklar olarak belirlemek mümkündür. Bu hak günümüz insanların gelecek kuşaklara karşı sorumluluğunu ve kuşaklararası dayanışmayı göstermektedir.

Gelişme ve İnsan Hakları İlişkisi

10 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu'nun yayınladığı Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi, iki dünya savaşında, insanlığın yaşadığı bu ağır deneyimlerin ardından, ırk, cinsiyet, dil veya din ayrımı yapmaksızın herkes için insan hakları ve temel özgürlüklere evrensel saygı duymasını içererek "*herkesin gıda,*

giyim, barınma ve tıbbi bakım ve gerekli sosyal hizmetler de dahil olmak üzere kendisinin ve ailesinin sağlığı ve refahı için yeterli bir yaşam standardına sahip olma hakkını" dile getirir. Bu belge, insan haklarının temelini atmasına rağmen beyanname niteliğinden dolayı bir bağlayıcılık içermez.

Bu beyannamenin yayımlanmasından yaklaşık 20 yıl sonra, taraf devletler bağlayıcılığı olan "herkesin kendisi ve ailesi için yeterli gıda, giyim ve barınma dahil olmak üzere yeterli yaşam standardına ve yaşam koşullarının sürekli iyileştirilmesi hakkı" nı kabul etmiştir (UN CESCR, 1966). İnsan haklarının, bağlayıcı bir sözleşme ile güvence altına alınması oldukça önemli bir gelişmedir. Ancak yine, insan hakları oldukça sınırlı olarak ele alınmıştır. Bu haklar içerisinde çevre hakkı ve çevre ile doğrudan ilişkili olan suya erişim hakkı gibi haklardan söz edilmemektedir. Bu boşluk ise 2002 yılında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komisyonu tarafından doldurulmuştur (UN, 2002). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 11. maddesine göre herkes için kişisel ve ev içi kullanım için yeterli, güvenli, kabul edilebilir, fiziksel olarak erişilebilir ve uygun fiyatlı su, bir insan hakkı olarak ele alınmıştır.

İnsan haklarının evrensel düzeyde kabul edilmesi, gelişmesi ve bağlayıcılık kazanması oldukça önemli ve somut adımlardır. Bu hakların evrensel düzeyde tüm insanlar için geçerli olması beklenmesine rağmen, ne yazık ki, bu temel haklar dünyanın çoğu için uygulamada yetersiz kalmıştır. İnsan hakları alanındaki gelişmelere rağmen dünyada büyük bir nüfus, kötü yaşam koşullarında açlık ve yoksullukla iç içe yaşamaya devam etmektedir. Tüm hakların en temeli olan yaşama hakkı; çevresel bozulma ve sürdürülemez gelişmeden kaynaklı bir tehdit altındadır. Bu yüzden BM tarafından (UN, 1986) kalkınma hakkının bir insan hakkı olarak ele alınmasına ek olarak çevrenin de bir insan hakkı olarak tanınması oldukça büyük önem taşır. Günümüzde çevre, insan hakkı boyutu ile yasal ve yönetsel metinlerin içerisine girmek zorundadır. Bu yüzden insan topluluklarının kendi gelişimleri içerisinde insan haklarına ulaşmalarını sürdürülebilir gelişme anlayışı yaklaşımı ile gerçekleştirmek gerekmektedir.

Hak Temelli Yaklaşım: Çevre, Sürdürülebilir Gelişme ve İnsan Hakları İlişkisi

Sürdürülebilirliği sağlamak için yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeydeki kararlar; sürdürülebilir gelişmenin sosyo-kültürel, ekonomik ve çevresel unsurlarının birbiriyle bağlantısı gözetilerek alınmalıdır. Sürdürülebilir insani gelişmeyi sağlamak için geniş bir insan hakları bakışı sağlamak oldukça önemlidir. Sürdürülebilir gelişmenin çeşitli düzeyleri ve hedefleri arasındaki

dengeye, ilkesel düzeyde olduğu kadar uygulamada da bağlı kalındığında; çevre, sürdürülebilir gelişme ve insan hakları kavramları kendi kendilerini güçlendiren bir döngü oluşturur.

Kalkınma, üçüncü nesil bir hak olarak tanımlanmıştır (Kalkınma Hakkına Dair Bildirge, 1986). Her kadının, erkeğin, gencin ve çocuğun ekolojik açıdan sağlıklı gelişme hakkının güçlendirilmesi, İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nde tanımlanan evrensel insan hakları standartları içerisindedir. İnsanın refahını, parçası olduğu dünyanın refahından ayırmak imkansızdır. Kalkınmanın hak olarak kabul edilmesi meşruiyetinden yola çıkarak, çevre, toplum ve ekonominin bütünlük olarak ele alındığı sürdürülebilir gelişmenin, bir insan hakkı olarak tanımlanması sağlanabilir.

Günümüzde sürdürülebilir gelişme, hakim kalkınma paradigması haline gelmiştir. Sürdürülebilir gelişme ancak temel insan hakları ve temel insan özgürlüklerinin bütünlükten yola çıkılarak gerçekleştirilebilir. Bu anlamda insan hakları ve sürdürülebilir insani gelişme, birbirine bağımlı ve birbirini güçlendiren kavramlardır. Biri olmadan diğeri elde edilemez. Birleşmiş Milletler Kalkınma Ajansları ve Programları tarafından giderek daha fazla savunulan ve uygulanan bir yaklaşım olan kalkınmaya hak temelli yaklaşım kavramı ile kastedilen esas olarak budur.

Dünyada insan hakları ve çevre arasındaki bağlantı, hukuk, yönetmelikler ve uluslararası anlaşmalar ile ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde parçalanmış bir şekilde gelişmiştir. İnsan hakları ve çevre ilişkisi bütünlük olarak ele alınmadığı için iki kavram arasındaki bağlantıyı saptamakta çeşitli boşluklar mevcuttur. Bu boşluğu gidermek üzere 1994 yılında, bir grup uzman tarafından İnsan Hakları ve Çevre İlkeleri hakkında bir taslak bildiri hazırlanmış ve 1995 yılında BM İnsan Hakları Komisyonu'na sunulmuştur (Nagpal, 2013). Bu bildirgede "*güvenli, sağlıklı ve ekolojik açıdan sağlam bir çevre*" için önemli bir hak önerilerek kuşaklararası eşitlik kavramına yer verilmiştir.

1995 yılında insan hakları ve çevre ilişkisinin ele alınmasının ardından, bu konu üzerinde on yılı aşkın bir süre somut bir gelişme yaşanmamıştır. Ancak insanın çevre sorunları üzerindeki etkisinin giderek daha fazla tanınması ve etkileri giderek artan iklim değişikliği, bu konuyu bir kez daha uluslararası gündeme taşımıştır.

2009 yılında, akademisyenlerden, uzmanlardan ve hükümetler arası örgüt temsilcilerinden oluşan bir grup, İnsan Hakları ve Çevre arasındaki bağlantıyı görüşmek üzere Nairobi'de iki gün boyunca bir araya gelmiştir. İnsan Hakları ve Çevrenin Yeni Geleceği: Küresel Gündemi İleriye Taşımak konulu

Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından ortaklaşa bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantının amacı, her iki kuruluşa da bu konuda en iyi şekilde nasıl ilerleyecekleri ve iki kavram arasındaki uluslararası düzeydeki bağlantının nasıl netleştirileceği konusunda rehberlik sağlamaktır (Nagpal, 2013).

Tartışmalar, Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin nasıl ilerleyecekleri ve bu çalışmanın neleri gerektirdiğini özetleyen İnsan Hakları ve Çevre'nin geleceği için bir yol haritasıyla sonuçlanmıştır. Önerilen ilk adım, bu iki yapılanmanın arasında İnsan Hakları ve Çevre konulu ortak bir rapor hazırlanmasıdır.

Konsey, Mart 2012'de güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye erişime ilişkin insan hakları yükümlülüklerini inceleme ve güçlendirmek için bağımsız bir uzman atamaya karar vermiş ve John H. Knox Ağustos 2012'de bu göreve atanmıştır. Mart 2013'te Konsey'e sunduğu ilk raporunda, insan hakları ve çevrenin birbirine bağımlı olduğunu vurgulayan Knox (Knox, 2012); yaşam, sağlık, gıda, su ve kalkınma hakları da dahil olmak üzere çok çeşitli insan haklarından tam olarak yararlanmak için güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrenin gerekliliği üzerine raporunu oluşturmuştur. Aynı zamanda, bilgi edinme, katılım ve çözüm üretme hakları da dahil olmak üzere insan haklarının kullanılmasının çevrenin korunması için hayati önemine vurgu yapmıştır.

İnsan Hakları ve Çevre Raporu'ndaki on altı çerçeve ilke ile güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye erişim hakkı ele alınarak devletlerin insan hakları hukuku kapsamındaki temel yükümlülükleri ortaya konmuştur. Raporda bu çerçeve ilkelerin ayrıntılı yorumları da mevcuttur. Rapor, mevcut insan hakları yükümlülüklerinin çevre bağlamında uygulanmasını yansıtır.

Rapora göre (Knox, 2012), hak temelli yaklaşımın savunucuları, sürdürülebilirliğin yaygınlaştırılmasına yönelik hareketi temel almak için üç ana hakkı desteklemektedir:

- (a) Temiz ve güvenli bir çevre hakkı
- (b) Bilgiye erişim ve halkın karar alma ve kararlara katılımı hakkı
- (c) Çevrenin ve insan haklarının korunmasını teşvik etme ve savunma hakkı.

Hükümetlerin bu hakların yerine getirilmesinde üç yükümlülük düzeyi olduğundan söz edilir: her hakka saygı göstermek, bu hakları korumak ve yerine getirmek. Bir hakka saygı göstermek, hakkın kullanımına müdahale

etmekten kaçınmak anlamına gelir. Hakkı korumak, yasal olarak tanımak demektir. Son olarak insanların haktan yararlanabilmesi için hükümetlerin kaynak tahsis etmek ve prosedürleri devreye sokmak ile ilgili yükümlülükleri vardır.

Bir insan hakkı olarak güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye erişim hakkı, insanın doğanın bir parçası olmasından dolayı, insan haklarının içinde yaşanan çevre ile iç içe olduğunu vurgular. Çevreye verilen zarar, insan haklarından yararlanmaya engel olur ve insan haklarının kullanılması çevrenin korunmasına ve sürdürülebilir gelişmenin desteklenmesine yardımcı olur.

İnsan Hakları ve Çevre Çerçeve İlkeleri, Mart 2018 nihai raporunda (Knox, 2018) BM İnsan Hakları Konseyi'ne sunulmuştur. Böylece, Birleşmiş Milletler; devletleri, uluslararası kuruluşları, ticari işletmeleri, sivil toplum kuruluşlarını, halkları, insan haklarını ve çevreyi korumaya kararlı herkesi, bu ilkeleri yaymak, duyurmak ve bunları kendi faaliyetlerinde dikkate alarak teşvik etmelerini sağlamak için önemli bir adımı hayata geçirmiştir.

Güvenli, Temiz, Sağlıklı ve Sürdürülebilir Çevrenin Bir İnsan Hakkı Olarak Kabul Edilmesi

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi, 8 Ekim 2021 tarihinde güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkını, bir insan hakkı olarak tanımıştır. Konsey, *“güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye”* sahip olmanın bir insan hakkı ve dahası, *“tüm insan haklarından istifade etmek için hayati bir hak”* olduğunu ilan etmiştir (UN News, 2021).

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi tarafından güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrenin bir insan hakkı olarak kabul edilmesi, 43 oy ile onaylanmış ve Rusya, Çin, Japonya ve Hindistan ise oylamada çekimser kalmıştır. BM İnsan Hakları Konseyi tarafından kabul edilen bu hakkın BM Genel Kurulu'na gittiğinde, kurul tarafından kabul edilmesi de oldukça önemli bir adım olacaktır.

İnsan Hakkı Olarak Güvenli, Temiz, Sağlıklı ve Sürdürülebilir Çevre ve Türkiye'ye Bu Hak Çerçevesinde Bir Bakış

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre raporu, içerdiği çerçeve ilkeler ile çevre hakkını henüz bir insan hakkı olarak tanımamış ülkeleri, bu konuda bir adım atmaları için teşvik etmeye çalışmaktadır. Türkiye'de çevre hakkı her ne kadar anayasal olarak güvence altına alınmış olsa da, çevre hakkının kapsamı çoğu zaman muğlaktır. Bu durum, hakkın ihlalinin somut olarak ortaya

konmasına dair sorunlar yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu muğlaklığa bir çözüm getirmek amacıyla çalışmanın ilerleyen kısımlarında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre Çerçeve İlkesi'nde sunulan on altı ayrı ilke, Türkiye'de çevre hakkının ne ölçüde yerine getirildiğini ele almak için bir referans olarak kullanılmıştır.

“Anayasada çevre hakkının ya da çevre ile ilgili hükümlerin yer almamasından; bir başka deyişle çevre korumanın anayasal düzeyde düzenlenmemiş olmasından yola çıkarak bir ülkede çevre değerlerine ve çevre korumaya önem verilmediği sonucu çıkarılmamalıdır” (Kaplan Mengi, 2001). Benzer şekilde çevre hakkının anayasada yer alıyor olması da çevresel değerlerin korunduğu anlamına gelmez. Çevre hakkının gerçekleşmesinde önemli rollere sahip olan bilgi alma, katılma ve başvuru haklarının kısıtlamaları ya da çevre mevzuatındaki çeşitli istisnalar ve imtiyazlar çevre hakkının engellenmesine sebep olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 56. Maddesinde “herkesin, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamasını” güvence altına almış olmasına rağmen çevre hakkı uygulamada oldukça sorunlu görünmektedir. Bu bölümde, Türkiye'nin çevre hakkına dair uygulamaları ve ihlalleri, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre Çerçeve İlkeleri ekseninde değerlendirilecektir.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre Özel Raportörü John H. Knox ve ekibi tarafından hazırlanan ve 2018 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'ne sunulan raporda (Knox, 2018) on altı ayrı çerçeve ilke tanımlanmıştır. Ek olarak, ilkelerin ayrıntılı olarak ele alındığı elli beş yorum, bu raporda bulunmaktadır. İnsanın çevreden ayrı olarak ele alınamayacağı bu yüzden de çevre hakkının insan haklarından ayrı tutulamayacağı özellikle vurgulanmaktadır. Çerçeve ilkeler ekseninde Türkiye'den bazı örnekler tartışılacaktır.

1. Devletler, insan haklarına saygı göstermek, korumak ve yerine getirmek için güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre sağlamalıdır.

Bu çerçeve ilke ile güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevrenin sağlanabilmesi için devletlere bir yükümlülük tanımlanmıştır.

2. Devletler; güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre sağlamak için insan haklarına saygı göstermeli, korumalı ve yerine getirmelidir.

İnsan haklarının gerçekleşmesi ve çevrenin korunması birbirine bağlıdır. Bu ilkenin altında yer alan yorumda güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevrenin sağlanması için, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, eğitim ve bilgi edinme, katılım ve etkili çözüm yolları da dahil olmak üzere insan haklarının

kullanılmasının çevrenin korunmasında hayati öneme sahip olduğunu altı çizilmiştir.

Çevre ile ilgili kararlar halkın katılımları ile birlikte insan haklarına saygı gösterilerek alınmalıdır. Bu ilkenin öneminin Türkiye özelinde değerlendirilmesi için; 2020 yılında COVID-19 pandemisi sebebiyle sokağa çıkma yasaklarının uygulandığı olağanüstü koşulların olduğu dönem ele alınabilir. Sokakların halk kullanımına kapatıldığı bu dönemde, doğal çevreyi tahrip eden mega projeler hızlandırılmaya çalışılmıştır. Çevresel etkileri yıkıcı olacak olan bu projeler ile ilgili bilgi almak ve tepki göstermek ne yazık ki mümkün olmamıştır. Herkesin evlerine kapalı olduğu bir dönemde Kanal İstanbul gibi çevresel tahribatı geri dönülemeyecek derecede yüksek olan mega projelerin ihalesi devam etmiştir (Duru, 2020).

3. Devletler, ayrımcılığı yasaklamalı ve güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreden yararlanma ile ilgili olarak ayrımcılığa karşı eşit ve etkili koruma sağlamalıdır.

Bu ilkede devletlerin, doğrudan ya da dolaylı ayrımcılıktan kaynaklanan veya ayrımcılığa katkıda bulunan çevresel zararlara karşı koruma ve çevresel faydalara eşit erişim sağlama ile ilgili yükümlülüklerinden söz edilmektedir.

Dolaylı ayrımcılık, madencilik ve ağaç kesme imtiyazları gibi ekosistemleri olumsuz etkileyen müdahalelerin, bu ekosistemlere dayanan topluluklar üzerinde orantısız olarak ciddi etkileri olduğunda ortaya çıkabilir. Devletler, ayrımcılık yapmama yükümlülüklerine uymanın yanı sıra, çevresel zarara karşı en savunmasız veya özellikle risk altında olanları korumak için ek önlemler almalıdır.

Dolaylı ayrımcılığa ülkemizden örnekler vermek gerekirse, yanlış yer seçimi kararları ve kapasiteyi aşan yatırımlarla çevreyi eşi benzeri görülmedik şekilde tahrip eden hidroelektrik santral (HES) yatırımlarından söz edilebilir. Bu tür çevresel tahribatlar, kırsalda yaşayan insanları kentte yaşayan insanlara göre daha olumsuz etkilemektedir.

HES yatırımlarının kırsaldaki insanları daha fazla etkilemesinin yanı sıra, Solaklı-Derebaşı Şekerbank HES Projesi'nde olduğu gibi özellikle belirli kültürel ve etnik grupları ayrımcı olarak daha da derinden etkilediği gözlenmektedir. HES projelerinin çevresel, toplumsal ve mekânsal etkilerinin yanı sıra, Solaklı-Derebaşı Şekerbank HES Projesi'nde yaşanan örnekteki gibi kültürel bir boyutu da vardır. Bu bölgedeki direnişin en önemli sebebi, kültürel bir yıkıma sebep olacak olmasıdır. Çünkü bu bölge, Anadolu'da antik Rumcanın konuşulduğu son yerleşkedir. HES Projesi ile yok olacak çevresel değerlerin neredeyse tamamının Rumca bir adı vardır. HES projesi, Anadolu'daki Rum

aidiyetinin ve kimliğinin bir daha geri dönüşü olmamak üzere yok olması tehdidi olarak görülmüştür (Çoban, Özlüer, & Erensü, 2015). Şekerbank HES Projesi'ne karşı yapılan direniş, çevre hakkı ihlalinin ve çevresel tahribatın insan hakları ile ilişkisinin ve dolaylı ayrımcılığın önüne geçilmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

4. Devletler, insan hakları veya çevre konularında çalışan bireylerin, grupların ve toplum organlarının tehdit, taciz, yıldırma ve şiddetten arınmış olarak faaliyet gösterebilecekleri güvenli ve kolaylaştırıcı bir ortam sağlamalıdır.
5. Devletler, çevre meseleleriyle ilgili olarak ifade, örgütlenme ve barışçıl toplanma özgürlüğü haklarına saygı göstermeli ve bunları korumalıdır.

Dördüncü ve beşinci ilkenin yorumunda, madencilik, ormancılık veya diğer kaynak çıkarma şirketlerinin faaliyetlerini çevreleyen protestolara yönelik kapsamlı yasakların Birleşmiş Milletler Barışçıl Toplanma ve Örgütlenme Özgürlüğü Haklarına İlişkin Rapor (Kiai, 2015)'dan hareketle uygulanmaması dile getirir. Devletlerin bu hakların kullanılmasına aşırı güç kullanımı, keyfi tutuklama, gözaltı, işkence, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele, ceza kanunlarının kötüye kullanılması, damgalama veya bu tür tehditlerle yanıt veremeyeceği belirtilmiştir.

İnsan hakları savunucuları, çevreyle ilgili insan haklarını korumaya ve geliştirmeye çalışan bireyleri ve grupları içerir. Bu yüzden çevreyi korumak için savunuculuk yapanlar, diğer yandan insan haklarını da savunmaktadır. Bu amaçla devletler, savunucuların tehdit, taciz, yıldırma ve şiddetten uzak hareket etmeleri için güvenli bir ortam sağlamalıdır. Böyle bir ortamın sağlanabilmesi için, uluslararası insan hakları standartlarına uygun olarak insan hakları savunucularını koruyan yasaları kabul etmek ve uygulamak, insan hakları savunucularının topluma katkılarını alenen kabul etmek; insan hakları savunucularına danışarak, koruma ve erken uyarı için etkili programlar geliştirmek, güvenlik ve kolluk görevlileri için uygun eğitim sağlamak gerekir.

Bu ilke gereğince, çevreyi ve çevre hakkını savunanların, sermayeye karşı vermiş oldukları mücadele, insanın da doğanın bir parçası olmasından kaynaklı olarak bir insan hakkı savunusu olarak kabul görmektedir. Bu yüzden bu ilke çerçevesinde, hak temelli savunucuların herhangi bir şiddet, baskı, tehdit, alıkoyma, işinden edilme gibi korkuları olmadan eylemlerini yerine getirmeleri, yasalar tarafından güvence altına alınmalıdır.

Ancak Türkiye'de sermayeye karşı çevreyi savunma direnişleri Solaklı Şekerbank HES Projesi'ne karşı yapılan direnişte olduğu gibi halkın 600'den

fazla jandarma ile karşılaşması, direnenlere ters kelepçe uygulanması ve gözaltına alınması gibi örnekler ile doludur. Bir diğer örnek ise 2021 Kasım ayında, Milas'ta düzenlenecek olan zeytin festivalinde, Muğla Akbelen Ormanı'nda kömür madeni işletmesi açmak isteyen ve hükümete yakınlığı ile bilinen şirketin festivale sponsor olmasını protesto etmek isteyen bir aktivistin hukuka aykırı bir biçimde gözaltına alınmasıdır (2021).

15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından başlatılan olağanüstü hallerin çevre hakkını pek çok açıdan ihlal ettiği ve Türkiye'de çevre tahribatını arttırdığı da rahatlıkla söylenebilir (Duru, 2020). Mahkemelere başvurunun güçleştirilmesi ile çevresel tahribatı arttıracak müdahalelerin daha rahat bir şekilde yaşama geçirilmesi için uygun ortam yaratılmıştır. Bilgi edinme, ifade ve toplanma özgürlüğüne sınırlamalar getirilmiş ve itiraz yolları kapatılmıştır. Olağanüstü hâl, çevre hakkına erişimin önüne yeni engeller getirirken çevre tahribatını da derinleştirmiştir. Basına kısıtlamaların getirildiği, yayın yasaklarının arttığı yayın organlarının kapatıldığı bir dönemde medyada çevre hareketleri yer bulamamış, yer bulsalar da sürekli siyasal ve ekonomik gündemin değişmesi çevre ihlallerinin görünürlüğünün yitirilmesine sebep olmuştur (Duru, 2020).

6. Devletler çevre konularında eğitim ve kamu bilinci sağlamalıdır.

Bu ilke çerçevesinde, devletlerin, çevre eğitimi ve kamu bilinçlendirme programlarını belirli toplulukların kültürüne, diline ve çevresel durumuna göre uyarlaması ele alınmaktadır.

Türkiye'de 1990'lı yıllardan bu yana çevre alanında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları çevre bilinci geliştirilmesine önemli bir katkı sunmuş ve 2000'li yıllarda çevre hakkını temel alan söylemler ve hareketlerin temelini oluşturmuştur.

Türkiye'de 2015'ten bu yana ortaokullarda seçmeli olarak çevre eğitimi yer almaktadır. Ancak ulusal eğitim müfredatında, çevre konularının yeterli düzeyde yer almayor oluşundan kaynaklı, günümüzde sivil toplum kuruluşları pek çok seviyede çevre eğitimlerine devam etmektedir. 2021 yılında Paris İklim Anlaşması'nın onaylanması ile Milli Eğitim Bakanlığı ve yeni adı ile Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'yla birlikte pek çok eğitim çalışması yürüttüğünü belirtmektedir (Hürriyet Gazetesi, 2021). Çevre eğitiminin ana akımlaştırılması anlamında olumlu olarak değerlendirilebilecek bu adım, müfredatın ve uygulama kısmının ortaya konması ile çevrenin eğitim alanında nasıl yer aldığını gösterecektir. Ek olarak Türkiye'de ana dilde eğitim hakkına erişim sorunları ve eğitim sisteminin sürekli olarak değiştirilmesi

sebebi ile çevre eğitiminin yeterli nitelikte yerine getirilip getirilemeyeceği bir soru işaretidir.

7. Devletler, bilgi toplayarak ve yayarak ve talep üzerine herhangi bir kişiye bilgiye ekonomik, etkili ve zamanında erişim sağlayarak çevresel bilgilere halkın erişimini sağlamalıdır.

Bu ilke değerlendirilirken, çevre hakkı hususunda uluslararası alandaki en önemli gelişmelerden biri olan, Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından Haziran 1998’de hazırlanan Aarhus Sözleşmesi’nden söz etmek gerekir. Tam adı Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi olan ve 2001’de yürürlüğe giren Sözleşme, “herkesin çevreyle ilgili bilgilere serbestçe ulaşma, çevreyle ilgili konularda karar alma sürecine katılma ve yargı yoluna başvurma” haklarını güvence altına almakta ve bu amaca ulaşmak için taraf devletlere somut yükümlülükler yüklemektedir. Türkiye bu sözleşmenin tarafı değildir. Sözleşme, çevre hakkının ve insan haklarının korunması için herkesin çevreyle ilgili bilgileri serbestçe edinme, çevreyle ilgili konularda karar alma sürecine katılma ve yargı yoluna başvurma yolunun güvence altına alınmasını sağlamak için devletlere yükümlülükler yüklemektedir. Bu sözleşme, Türkiye’de sermaye ve hükümet arasında kapalı kapılar ardında, çevreye ve insan haklarına rağmen gerçekleştirilecek dev projelerin kararlarının alınmasına engel olabilecek bir içeriğe sahiptir.

Çevre ile ilgili bilgilere halkın serbestçe erişebilmesi, sermaye iş birliği ile hükümetin doğayı neoliberalleştirilmesi önünde engeldir. Nitekim doğal değerlerin özelleştirilmesi, ticarileştirilmesi, acele kamulaştırılması gibi yöntemlerle ekonomik amaçlar doğrultusunda kullanılmasına dair bilgilere halkın erişmesi ve süreçlere katılımı bir karşıt görüş oluşturup sermaye ve hükümete engel oluşturabilir. Bu yüzden, halkın bu süreçlere katılımı çoğu kez keyfi yönetim, denetimsizleştirme ve kuralsızlaştırma gibi araçlar ile engellenir (Çoban, Özlüer, & Erensü, 2015). Halkın çevre ile ilgili bilgilere erişememesi, karar süreçlerine katılmaması ve çevre hakkının ihlal edilmesine 18 Kasım 2021’de Giresun’un Şebinkarahisar ilçesindeki Yedikardeş Köyü’nde yer alan bir madencilik şirketinin atık havuzunun çökmesi örnek verilebilir. Atık havuzunun çökmesi, çok büyük bir coğrafyayı zehirlemiş ve zehirlemeye de devam etmektedir. Bu felaket iki hafta boyunca kamuoyundan gizlenmiş ve çevre konusunda bilgi edinme ve katılım hakkının kullanılması engellenmiştir. Etkileri onlarca yıl sürecek olan bu çevresel yıkım; güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye erişimin bir insan hakkı olarak ele alınmasına tamamen aykırıdır. Bu kadar büyük çaplı bir çevresel yıkımın

onarıcı çevre politikaları etkisindeki karşılığı ise Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının vermiş olduğu 12 milyon TL cezadan ibarettir. Bu ceza, verilebilecek üst sınırdaki en yüksek ceza olmasına rağmen hiçbir onarım sürecine denk gelmeyecek bir bedeldir. Öyle ki herhangi bir maddi karşılık bu bölgedeki bitki örtüsünü, biyoçeşitliliği, toprağı, suyu ve güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevreyi geri getirmeyecektir.

8. İnsan haklarından tam olarak yararlanılmasına müdahale eden çevresel etkilere sahip eylemlerde bulunmaktan kaçınmak için devletler, önerilen projelerin ve politikaların olası çevresel etkilerinin önceden değerlendirilmesini talep etmelidir.

Bu ilke çerçevesinde Türkiye’de etkisizleştirilen Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) süreci örnek verilebilir. Önleyici çevre politikalarının en önemli uygulama araçlarından olan Çevresel Etki Değerlendirme süreci, çevresel etkilere sahip olan projelerin, çevre ve insan haklarına olumsuz anlamda etkisine karşı en iyi önlemdir. Ancak Türkiye’de, çevre tahribatına sebep olan çok büyük projelerin çevresel etki değerlendirme süreçlerinde “ÇED gerekli değildir” veya “ÇED olumlu” kararları alıyor olması sık sık gündem maddesi olmaktadır. Kaz Dağları’ndaki maden arama projelerine verilen “ÇED gerekli değildir” kararı, Kanal İstanbul Projesi’ne verilen “ÇED olumlu” kararı veya İstanbul 3. Köprü kapsamında hazırlanan ÇED raporunun içerdiği sıkıntılara karşı verilen itirazlar, Türkiye’de ÇED sürecinin etkisizleştirilmesinin yalnızca birkaç örneğini oluşturur (Duru, 2020). ÇED Yönetmeliği’nde çok sık değişiklikler ile halkın süreci takip etmesi zorlaşmış ve ÇED önemli ölçüde işlevini yitirmiştir.

9. Devletler, çevre ile ilgili karar alma süreçlerine halkın katılımını sağlamalı ve kolaylaştırmalı ve karar verme sürecinde halkın görüşlerini dikkate almalıdır.
10. Devletler, çevre ile ilgili insan hakları ve iç hukuk ihlalleri için etkili çözüm yolları sağlamalıdır.

Güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkının yerine getirilebilmesi için çevre ile ilgili alınacak kararlara katılım, bilgi edinme, talepleri dile getirme gibi pek çok uygulama aracının yerine getirilmesi gerekir.

Türkiye’de çevre ile ilgili bilgilere erişim ve mahkeme yoluna gitme süreci oldukça sınırlıdır. Bilgiye erişemeyen, erişse dahi mahkeme yolu engellenen vatandaşların sürece katılımı çoğu zaman oldukça sınırlıdır. Katılımın gerçekleştirildiği uygulamalarda ise ne yazık ki karar alma süreçlerine katılımçılık

yanlış anlaşılmuştur. Çoğu örnekte yalnızca sunulan seçenekler içerisinde birini seçmek olarak uygulanan sözde katılımcı modeller, kişilerin kendi çevreleri konusunda alınan kararlarda yer alamamasına sebep olmaktadır.

11. Devletler, ayrımcı olmayan, geriye dönük olmayan ve insan haklarına saygı gösteren, koruyan ve yerine getiren somut çevre standartları oluşturmalı ve sürdürmelidir.
12. Devletler, çevre standartlarının kamu ve özel aktörlere karşı etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamalıdır.
13. Devletler, insan haklarından tam olarak yararlanılmasına müdahale eden sınır aşan ve küresel çevresel zararı önlemek, azaltmak ve gidermek için etkili, uluslararası yasal çerçeveler oluşturmak, sürdürmek ve uygulamak için birbirleriyle iş birliği yapmalıdır.

Devletlerin insan haklarına evrensel saygıyı sağlamak için iş birliği yapma yükümlülüğü, insan haklarına yönelik sınır aşan ve küresel tehditleri ele almaları amacıyla birlikte çalışmasını gerektirir. Küresel çevre zararlarının insan haklarından tam olarak yararlanılması üzerinde ciddi etkileri olabilir ve bu tür zararları gidermek için uluslararası iş birliği gereklidir. Devletler, iklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi, hava kirliliği, deniz kirliliği, çölleşme ve biyolojik çeşitliliğin korunması dahil olmak üzere birçok uluslararası çevre sorununa ilişkin ortak hareket etmektedir.

Devletlerin, küresel çevresel zararlar konusunda bir araya geldiği Paris İklim Anlaşması üzerinden bir örnek vermek gerekirse, Türkiye Paris İklim Anlaşması'nı, 2016'da imzalamasına rağmen onaylamayan tek OECD ve G20 üyesiydi. Anlaşma 2021 Ekim ayında uzun bir gecikmenin ardından TBMM tarafından onaylandı. Ancak Türkiye'nin bu anlaşmayı imzalarken taşıdığı kaygıların güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevrenin sağlanması ve insan haklarının korunması yerine ticari temelli kaygılar olduğu söylenebilir. Türkiye'nin ticaretine engel olabilecek Avrupa Birliği kısıtlamaları ve gelişmiş ülkelerden sağlanacak olan finansal destek Türkiye'nin 5 yıl gecikmenin ardından bu anlaşmayı onaylamasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda Türkiye'nin sürdürülebilir çevreden daha çok sürdürülebilir ticarete ağırlık verdiğinden söz edilebilir.

14. Devletler, ihtiyaçları, riskleri ve kapasitelerini göz önünde bulundurarak, çevresel zarara karşı en savunmasız veya bu zarardan özellikle risk altında olan kişilerin haklarını korumak için ek önlemler almalıdır.

Çevresel zarardan kaynaklı daha fazla risk altında olanlar genellikle kadınları, çocukları, yoksulluk içinde yaşayan kişileri, yerli halkların ve geleneksel toplulukların üyelerini, yaşlıları, engellileri, etnik, ırksal veya diğer azınlıkları ve yerinden edilmiş kişileri içerir.

15. Devletler, yerli halklara ve geleneksel toplulukların üyelerine karşı yükümlülüklerine uymalıdır.

16. Devletler, çevresel sorunları ele almak ve sürdürülebilir gelişmeyi sağlamak için attıkları eylemlerde insan haklarına saygı göstermeli, bunları korumalı ve yerine getirmelidir.

İnsan hakları normlarına uygun olarak çevre ve kalkınma hedeflerine ulaşmak, yalnızca insan onurunu, eşitliği ve özgürlüğü desteklemekle kalmaz, tüm insan haklarını yerine getirmenin yararlarını da sağlar. Çevre hakkını bir insan hakkı olarak ele almak, politika oluşturmaya yardımcı olur. En önemlisi, insan hakları yaklaşımı, çevre ve kalkınma politikalarının güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye bağlı olan insanların, yani tüm insanların yaşamlarını iyileştirmesini sağlamaya yardımcı olur.

Sonuç

Aydınlanma çağından bu yana insan aklını merkeze alan ve insanı doğadan ayrı tutan paradigma, çevre üzerinde bir hakimiyet kurma ve çevreyi "ıslah" etme fikrini yaygınlaştırmıştır. Aydınlanma ile birlikte bilimde, sanatta ve hukukta büyük bir gelişme kaydeden insanlık, bu süreçte insan haklarının da gelişmesine katkıda bulunmuş, özellikle ticaretin ve sanayinin geliştirdiği yapılı çevrede bugünün insan haklarının temelini atmıştır. Tüm bunlar olurken ileride çok büyük sorunlara yol açacak önemli bir kırılma da yaşanmıştır: doğadan kopuş.

İnsan haklarının gelişmesine sebep olan pek çok olay yirminci yüzyılda geldiği haliyle ticareti ve ekonomiyi önceleyen, bunun için çevresel, kültürel ve toplumsal değerleri ticarileştiren, tahrip eden bir paradigma yaratmıştır. İnsanın doğadan ayrı olarak düşünüldüğü bu yaklaşımla ekonomik merkezli modellerin ortaya çıkardığı çevresel zararların yirminci yüzyılda geri dönülmez bir seviyeye gelmesiyle toplumsal olarak yoksulluk, adaletsizlik, eşitsizlik artmış ve insan haklarında ciddi kayıplara yol açmıştır. Dahası bu yaklaşım; toprağı, suyu, bitki örtüsünü, havayı ve doğal değerlerin tümünü zehirleyerek insanların yaşam haklarını tehdit eder bir hale gelmiştir. Bu sorunun en temel çözümü ise doğadan koparılan insanın, yeniden doğanın bir parçası olduğu bir bakış ile politika ve uygulama geliştirmektir.

1970'lerden bu yana ekonominin çevre üzerinde yarattığı baskıların uluslararası olarak tartışılması; ekonomi, çevre ve toplumun uyum içerisinde ele alındığı sürdürülebilir gelişme yaklaşımının doğmasına sebep olmuştur. Sürdürülebilir gelişme yaklaşımının belirlenmesi, insanın doğa ile yeniden barışmasında bir adım atmıştır.

Sürdürülebilir gelişme, bugünün ve gelecek kuşakların haklarını koruyan dayanışmacı bir yöne sahiptir. Bu yönü ile sürdürülebilir gelişmenin dayanışma hakkı olarak ele alınması, çevrenin refahını yeniden arttırabilir ve çevrenin parçası olan insanların refahı da bu doğrultuda artar. Sürdürülebilir gelişme, ancak temel insan hakları ve temel insan özgürlüklerinin bütünleştirilmesi yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu anlamda insan hakları ve sürdürülebilir insani gelişme birbirine bağımlı ve birbirini güçlendiren kavramlardır. Kısacası, insan hakları ve çevre birbirine bağımlıdır. Yaşam, sağlık, gıda, su ve kalkınma hakları da dahil olmak üzere insan haklarından tam olarak yararlanmak için güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrenin gerekliliği üzerine Birleşmiş Milletler on yılı aşkın süredir İnsan Hakları ve Çevre Raporları ekseninde çalışmalar gerçekleştirmektedir. Bir insan hakkı olarak güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevreye erişim hakkı, insanı doğanın bir parçası olarak ele almaktadır. Bu yüzden çevreye verilen zarar, insan haklarından yararlanmaya engel olur ve insan haklarının kullanılmasını çevrenin korunmasına ve sürdürülebilir gelişmenin desteklenmesine yardımcı olur.

Çevre hakkı, en temel hak olan yaşam hakkının ön koşulunu oluşturur. Bu özelliğinden dolayı 8 Ekim 2021 tarihinde güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevrenin bir insan hakkı olarak kabul edilmesi ve uluslararası insan hakları hukukunda yer alması çevrenin ve insanın bir bütün olarak ele alınması ve bu ekseninde yeni politikalar geliştirilmesinde oldukça önemlidir.

Çevre hakkının dayanışmacı özelliği iş birliği ve işbölümünü de beraberinde getirir. "Etkili, verimli ve demokratik bir çevre yönetiminin en önemli koşullarından birisi katılım ise, diğeri de farklı yönetim basamakları arasındaki çevre koruma ile ilgili yetki ve sorumlulukların paylaşımıdır" (Kaplan Mengi, 2001). Çevre hakkı dışında, toplantı ve gösteri hakkına, dernek kurma ve derneklere üye olma hakkına, bilgi edinme hakkına ya da dilekçe hakkına ilişkin hükümlerin çevre hakkının gerçekleşmesindeki önemi ve rolü göz önünde bulundurulduğunda; çevre hakkının ihlal edildiği örnekler, daha anlaşılır olmaktadır. Türkiye'nin çevresel değerleri koruyan ve çevre hakkını sağlayan siyasi bir iradeye sahip olmadığı, sermaye ile birlikte çevresel tahribatı arttıran neoliberal politikalar göz önünde bulundurulduğunda, çevre hakkının yerine getirilmesinde oldukça yetersiz kaldığını söylemek mümkündür.

Extended Abstract

Rights Based Sustainable Development Policies: The Right to a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment as a Human Right

*

Onur Özkan

ORCID: 0000-0001-9533-5097

In the current capitalist economic production logic of humanity, the idea of consuming the environment as an unlimited resource for economic growth creates serious pressure and destruction on the environment. The idea of unlimited growth and approaches centered on the economy have led to many devastating events.

The understanding of unlimited growth, which developed in parallel with capitalism, has been the subject of discussion since the 1970s, and limited world resources have been discussed with the approach of limits of growth.

The environmental crisis brought about by the paradigm that sees growth as unlimited has created an ethical problem that includes social, political, and economic aspects. The vital element that must be fulfilled to solve these problems is to create integrated environmental ethics in economic, social, political, and environmental terms to change the economically based approach to the emergence of environmental destruction.

Since the 1970s, it has been tried to establish a balance between the environment and economic growth with sustainable development in international conferences. Nevertheless, although governments frequently mention the concept of sustainable development, it is seen that they do not include sustainable development in practice. Damage to the environment prevents the enjoyment of the rights to life and health and many other rights. Therefore, the right to benefit from a safe, clean, healthy, and sustainable environment, where social solidarity, economic capability, and ecological responsibility are combined, should be considered a human right.

The right to the environment constitutes the precondition of human rights, especially the right to life and the right to health. It is possible to determine the subjects of the right to the environment as present and future generations. This right shows the responsibility of today's people towards future generations and intergenerational solidarity.

To ensure sustainability, decisions at local, regional, national, and international levels should be taken by considering the three interrelated elements of the socio-cultural, economic, and environmental elements of sustainable development. A broad view of human rights must be provided to ensure sustainable human development. When the balance between the various levels and objectives of sustainable development is adhered to in principle as well as in practice; environment, sustainable development, and human rights concepts form a self-reinforcing cycle.

The link between human rights and the environment in the world has developed in a fragmented manner at the national, regional, and international levels, with laws, regulations, and international agreements. Since the relationship between human rights and the environment is not handled in an integrated manner and develops in a fragmented way, there are various gaps in addressing the connection between the two concepts. To fill this gap, a draft statement on Human Rights and Environmental Principles was prepared by a group of experts in 1994 and presented to the UN Human Rights Commission in 1995. In this declaration, the concept of intergenerational equality is included by proposing an important right for a "safe, healthy and ecologically sound environment".

The discussions resulted in a roadmap for the future of Human Rights and the Environment, outlining how the United Nations Environment Program and the United Nations High Commissioner for Human Rights will move forward and what this work entails. The first proposed step is to prepare a joint report on Human Rights and Environment between these two structures. In March 2012, the Council decided to appoint an independent expert to review and strengthen human rights obligations regarding access to a safe, clean, healthy, and sustainable environment, and John H. Knox was appointed to this role in August 2012. In the first report presented to the council by the Human Rights and Environment rapporteur, prepared in March 2013, it was emphasized that human rights and the environment are interdependent. It also stressed the vital importance of exercising human rights, including the right to information, participation, and solutions, for the protection of the environment. In his report, Knox set forth the basic obligations of states under human rights

law by addressing the right to access a safe, clean, healthy, and sustainable environment with sixteen framework principles.

According to the report, advocates of the rights-based approach support three main rights to ground the movement towards promoting sustainability:

- (a) The right to a clean and safe environment
- (b) The right of access to information and the right of the public to take and participate in decision-making
- (c) The right to promote and defend the protection of the environment and human rights.

As a human right, the right to access a safe, clean, healthy, and sustainable environment emphasizes that human rights are intertwined with the environment they live in since humans are a part of nature.

The United Nations Human Rights Council recognized the right to a safe, clean, healthy, and sustainable environment as a human right on 8 October 2021. The Council declared that having a "safe, clean, healthy and sustainable environment" is a human right and "vital to enjoying all human rights".

Looking at Turkey in the framework of environment right, even though Article 56 of the Constitution of the Republic of Turkey guarantees that "everyone can live in a healthy and balanced environment", the right to the environment seems to be quite problematic in practice.

The fact that the right to the environment is included in the constitution does not mean that environmental values are protected. Restrictions on the right to information, participation, and application, which have important roles in the realization of the right to the environment, or various exceptions and privileges in the environmental legislation cause the right to be blocked.

Considering the importance and role of the provisions regarding the right to assembly and demonstration, the right to form and join associations, the right to information or the right to petition, in the realization of the right to the environment; Examples of violations of the right to the environment are more understandable. It is possible to say that Turkey does not have the political will to protect environmental values and ensure the right to the environment, and when neoliberal policies that increase environmental destruction with capital are taken into account, it is quite inadequate in fulfilling the environmental right.

Kaynakça/References

- BM. (1986). Kalkınma hakkına dair bildirme.
- Çoban, A., Özlüer, F., & Erensu, S. (2015). Türkiye'de doğanın neoliberalleştirilmesi ve bu sürece karşı mücadeleler. A. Çoban içinde, *Yerel Yönetim, Kent ve Ekoloji: Can Hamamcı'ya Armağan* (s. 399-456). Ankara: İmge Kitabevi.
- Dadak, K. (2015). Yeni kuşak hak olarak çevre hakkı. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 0(5), 309-326.
- Duru, B. (2020, 09 18). *halagazeteciyiz.net*. HalaGazeteciyiz: <https://halagazeteciyiz.net/2020/09/18/turkiyede-cevre-hakki-ihlalleri/> adresinden alındı
- Hürriyet Gazetesi. (2021, 12 20). *hurriyet.com.tr*. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/iklim-degisikligini-mufredata-girdi-41963500> adresinden alındı
- Kaboğlu, İ. (1996). *Çevre hakkı*. Ankara: İmge.
- Kaplan Mengi, A. (2001). Avrupa Birliği'ne üye devletlerin anayasalarında çevre ile ilgili düzenlemeler. *Prof. Dr. Cevat Geray'a Armağan* (s. 503-520). içinde Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Kiai, M. (2015). *Report of the special rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association*. UN/GA.
- Knox, J. (2012). *Report of the independent expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*. UN. 11 11, 2021 tarihinde <https://undocs.org/A/HRC/22/43> adresinden alındı
- Knox, J. (2018). *Report of the special rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*. UN. 01 09, 2022 tarihinde <https://undocs.org/A/HRC/37/59> adresinden alındı
- Nagpal, R. (2013). Human rights approach to sustainable development. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 29-40.
- Meadows, D., Randers, J., & Meadows, D. (2004). *Limits to growth the 30-year update*. United States: Chelsea Green Publishing.
- Mengi, A., & Algan, N. (2003). Küreselleşme ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Özmen, M. (2021, 11 14). Milas'ta hasat festivalinde 'Akbelen' protestosu. Cumhuriyet Gazetesi. 12 12, 2021 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/milasta-hasat-festivalinde-akbelen-protestosu-1-kisi-gozaltina-alindi-1884681> adresinden alındı
- UN. (1973). *Report of the United Nations conference on the human environment*. Stockholm: A/CONF./48/14/Rev.
- UN. (1982). *World charter for nature*. New York.
- UN. (1986). Declaration on the right to development. *Article1/1*. 01 09, 2021 tarihinde <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/rtd.pdf> adresinden alındı

- UN. (2002, November 26). Substantive issues arising in the implementation of the international covenant on economic, social and cultural rights. *General Comment No. 15*. Geneva. 12 19, 2021 tarihinde https://www2.ohchr.org/english/issues/water/docs/CESCR_GC_15.pdf adresinden alındı
- UN. (3-14 June 1992). Rio declaration on environment and development. Rio de Janeiro. 12 10, 2021 tarihinde https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf adresinden alındı
- UN CESCR. (1966, December 16). International covenant on economic, social and cultural rights. 11 20, 2021 tarihinde <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cescr.pdf> adresinden alındı
- UN News. (2021, 11 8). United Nations: <https://news.un.org/en/story/2021/10/1102582> adresinden alındı
- UN OHCHR. (10 December, 1948). *Universal declaration of human rights*. Paris. 01 09, 2022 tarihinde https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf adresinden alındı